

Tadeusz Bernatowicz

Warszawa

„Entre éventail et étoile”.

Zwierzynce w osiemnastowiecznej Polsce i ich europejskie związki

W XVIII w. polowania należały do ścisłego kanonu rozrywek arystokracji i szlachty. Skala i zakres tych działań uwarunkowane były zamożnością myśliwego oraz jego pozycją w hierarchii społecznej¹. Jednym z aspektów polowań, mającym znaczenie dla historii architektury, sztuki oraz ogrodów były Zwierzynce. Zakładano je przeważnie w pobliżu rezydencji i służyły do polowań oraz obserwacji zwierząt. W XVIII w. w Europie Północnej, a szczególnie na rozległych terenach Rzeczypospolitej powstają duże założenia parkowe o podobnej kompozycji i zbliżonych programach. Powstawały one zazwyczaj na terenie zalesionym, gdzie formowano w centrum plac, od którego wytyczano gwiazdźście aleje. Czasem występowały założenia skromniejsze, zredukowane tylko do kilku alej zbiegających się wachlarzowo na placu. Sposób rozmieszczenia pałacyków, pawilonów, rzeźb, etc. w poszczególnych realizacjach był zróżnicowany, tak jak i ich funkcje. Łatwość wytyczenia w lesie zwierzynca oraz tymczasowość architektury sprawiły, że bardzo szybko ulegały one destrukcji. Zachowała się niewielka ilość materiału ikonograficznego i kartograficznego w stosunku do rzeczywistego stanu rzeczy. Znaczną grupę zwierzynców stanowią zespoły o pełnym promienistym układzie alej zbiegających się na centralnym placu.

Z zachowanego materiału szczególnie interesująco wygląda projekt zwierzynca ukazany na dwóch planszach, znajdujących się w Gabinetcie Rycin Biblioteki Uniwersytetu Warszawskiego (il. 1, 2)². Wykonane zostały one w 2 poł.

¹ W polskiej literaturze problem związków sztuki i polowań najpełniej naświetlił: A. Rottermund, *Polowanie i sztuka w kulturze dworskiej czasów nowożytnych*, [w:] *Materiały Muzeum Wnętrz Zabytkowych w Pszczynie*, t. V, 1988, s. 9–35 (tam obszerny wykaz literatury obcojęzycznej).

² Gabinet Rycin Biblioteki Uniwersytetu Warszawskiego (dalej: GR BUW), Zb. Sapieżyński, t. 7, nr 51, 52. Por. T. Sulerzyska, *Katalog rysunków z Gabinetu Rycin Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie*, cz.: *Miejscowości różne*, Warszawa 1969, s. 79, poz. kat. 272 (il. 28), poz. kat. 273; T. Fabijańska-Żurawska, *Pomocnicze budynki rezydencji: stajnie, wozownie, ujeżdżalnia*, [w:] *Architektura rezydencjonalna historycznej Małopolski*, Łańcut 1982, s. 192, il. 9, 10.

XVIII w. prawdopodobnie jako projekty dla bliżej niezidentyfikowanego zwierzynca Sapiehów³. Na rysunkach ukazane zostało założenie parkowe z ośmioma alejami zbiegającymi się na okrągłym placu. W jego centrum usytuowany został pałacyk na planie „molino da vento” z wypiętrzoną belwederem i galerią widokową. Wokół placu, między duktami rozmieszczonych zostało osiem parterowych pawilonów, w których znalazły się kaplica, pawilony mieszkalne, jadalnia, kuchnia, koszary, wozownia i stajnia. Oznaczenia funkcji budowli na planie wskazują, że zespół parkowy pełnił funkcję letniego miejsca odpoczynku właściciela. Przełomowe znaczenie dla początków tego typu rozplanowania miał projekt zwierzynca w Bouchefort koło Brukseli wykonany przez Germain Boffranda w 1706 r. dla bawarskiego kurfirsta Maxa Emmanuela (il. 3). Został on spopularyzowany w wydanej w 1745 r. *Livre d'Architecture*⁴. Jednakże rozplanowanie centralnej części na omawianych rysunkach jest w takim stopniu podobne do Zwierzynca w niemieckim Clemenswerth (Johann Conrad Schlaun, 1737–1747) założonym dla kurfirsta Clemensa Augusta von Bayern (il. 4, 5), że możemy chyba mówić o bezpośrednim oddziaływaniu⁵. W obu przypadkach zbieżne jest silne podkreślenie funkcji sakralnej zespołu poprzez kaplice, choć w Clemenswerth zespół sakralny został powiększony o niewielki klasztor Kapucynów.

Według projektu Johanna S. Beckera zrealizowany został ok. 1788 r. w pobliżu Różanej inny zwierzyniec posiadający gwiazdzisty układ ośmiu alej (il. 6)⁶. Sześć zespołów po trzy pawilony rozmieszczonych zostało na zamknięciu dukatów leśnych; na zakończeniu alei dojazdowej, przechodzącej przez okrągły, centralny placyk znajdowała się główna budowla — pałac założony na planie litery „C” oraz cztery niewielkie pawiloniki. W pawilonach znajdowały się Eremitorium, obora saren, domek myśliwski i stróża (z ptaszarnią) oraz obora. Przeznaczenie budyneków wskazuje, że w tym czasie zwierzynce stają się miejscem odosobnienia, o silnym pierwiastku sakralnym, podkreślanym w tym przypadku przez Eremitorium.

Prawdopodobnie w latach 1755–1758 w Albie pod Nieświeżem, ówczesny ordynat Michał Kazimierz Radziwiłł „Rybenko” założył zwierzyniec o formie

³ Rysunki te związane zostały z Różaną i przypisane zostały nadwornemu architektowi Aleksandra Sapiehy — Johannowi S. Beckerowi (1770–1780). Por. J. Kowalczyk, *Sebastiano Serlio a sztuka polska. O roli włoskich traktatów architektonicznych w dobie nowożytnej*, Wrocław — Warszawa 1973, s. 214, 219, 220, 300, il. 201 (fragm.).

⁴ U. Hassler, *Die Eremitage Waghäusel. Zum Bautypus der radialen Jagdanlagen des Barock*, „Architectura”, Bd. 26, 1987, s. 140–141.

⁵ F. Matzner, U. Schulze, *Johann Conrad Schlaun 1685–1773, Das Gesamtwerk*, Bd. 1, Stuttgart 1995, s. 255–265; R. Schomann, *Jagdschloss Clemenswerth: Überlegungen zur Gartendenkmalpflege*, „Das Bauzentrum”, Bd. 43, Heft 7, 1995, s. 44–59; D. Hennebo, E. Schmidt, *Der Klostergarten des Jagdschlusses Clemenswerth*, „Berichte zur Denkmalpflege in Niedersachsen”, Bd. 4, 1984, s. 94–101.

⁶ GR BUW, Zb. Sapieżyński, T. 7, nr 29. Por. Sulerzyska, op.cit., s. 173, poz.kat. 756, il. 81; A.N. Kulagin, *Architektura dworcowo-usadobnych ansamblij Belorussi*, Mińsk 1981, s. 50, il. 50; A.T. Fedoruk, *Sadowo-parkowe iskusstwo Belorussi* 1989, s. 16, 39, il. 39.

gwiazdy z ośmioma alejami wytyczonymi w brzozowym lesie i zbiegającymi się na placu z altaną. Pracami kierował w tym czasie architekt i kapitan Jan Hill. Brak przekazów ikonograficznych uniemożliwia bardziej szczegółową analizę założenia. Z inwentarza z 1758 r. wiadomo, że zwierzyniec przeznaczony był do obserwacji i polowań na łosie⁷.

Wielkie przekształcenie Alby nastąpiło w latach 1780–1785 z inicjatywy Karola Stanisława Radziwiłła „Panie Kochanku”. Oryginalność przedsięwzięcia polegała na tym, że w miejscu duktów leśnych wykopane zostały kanały, które zbiegały się w okrągłym basenie z wyspą pośrodku (il. 7)⁸. Na niej wzniesiono malowniczą altanę, którą zaprojektował architekt Lutnicki według „inwencji” samego Radziwiłła (il. 8, 9, 10). Parter drewnianego budynku założony został na planie „molino da vento”, zaś dwie pozostałe kondygnacje, znacznie mniejsze na planie koła. Bryła altany wzbogacona została ośmioma okrągłymi wieżyczkami w formie minaretów dostawionych po cztery do części parterowej oraz piętra. Wieża wieńcząca pawilon otrzymała formę kolumny korynckiej. Wokół każdej kondygnacji obiegają balustrady kryjące tarasy.

Jedynym śladem innego założenia gwiazdzistego związanego z Radziwiłłami jest rysunek pałacyku myśliwskiego w Czarnawczycach przechowywany w Muzeum Narodowym w Warszawie (il. 11)⁹. Budynek założony został na typowym dla pałacyków myśliwskich planie „molino da vento”. Trzypiętrowy korpus przykryty został dzwonowatym dachem. Piętrowe skrzydła połączone były tarasem widokowym. Uwagę zwraca bogaty program rzeźbiarski w postaci figur umieszczonych wokół wejścia oraz na szczytach skrzydeł. Pomysłodawcą zwierzynca w Czarnawczycach mógł być Hieronim Florian Radziwiłł podczaszy litewski, jeden z największych entuzjastów myślistwa w ówczesnej Polsce. W latach 1748–1760, zarządzał on Czarnawczycami i zapewne wtedy powstał pałac z ogrodem.

W Wolborzu zwierzyniec znajdował się obok zespołu rezydencjonalnego z regularnym ogrodem założonym w latach sześćdziesiątych XVIII w. przez Francesco Placidiego dla biskupa kujawskiego Adama Ostrowskiego¹⁰. Możemy przypuszczać, że park ten istniał znacznie wcześniej, już około połowy XVIII w., jeszcze przed powstaniem w tym miejscu rezydencji biskupiej. Zachowany plan z 1777 r. ukazuje oryginalną kompozycję polegającą na powiązaniu dwóch, ośmioalejowych założeń promienistych wzdłuż osi wschód–zachód. Część od

⁷ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, dz. XXV, nr 14, s. 20.

⁸ B. Taurogiński, *Z dziejów Nieświeża*, Warszawa 1937, s. 125.

⁹ Muzeum Narodowe w Warszawie, Zb. Gr. Pol. nr inw. 220. Por. A. Rottermund, *Katalog rysunków architektonicznych z Muzeum Narodowego w Warszawie*, Warszawa 1970, s. 41–42, poz. kat. 143; Kowalczyk, *Sebastiano Serlio...*, s. 219–220, il. 200; R. Aftanazy, *Materiały do dziejów rezydencji*, t. II, Warszawa 1986, s. 32–33, il. 20; Rottermund, *Polowanie...*, s. 31, il. 13.

¹⁰ W. Puget, *Wolbórz. Dzieje miasta i rezydencji biskupów kujawskich*, [w:] „Sarmatia Artistica”. *Księga pamiątkowa ku czci profesora Władysława Tomkiewicza*, Warszawa 1968, s. 173, il. 3; A. Michałowski, B. Werner, *Rok 1997 – Rokiem Ogrodów Barokowych w Polsce*, „Barok” nr 7, 1997, il. 7.

strony zachodniej ukształtowana została jako zespół ośmiu kanałów zbiegających się w okrągłym basenie z wyspą pośrodku, na której zapewne znajdowała się altana. Zawarte na planie opisy oraz sylwetki zwierząt umożliwiają rekonstrukcję programu zespołu parkowego.

Z licznych przykładów występowania radialnych założeń występujących w osiemnastowiecznej Polsce, a obecnie znanych jedynie z fragmentarycznych przekazów wspomnieć można jeszcze o zwierzyńcu w Otwocku Wielkim o szesnastu alejach zbiegających się na okrągłym placu¹¹. Odmiennością w stosunku do typowych polskich kompozycji było wprowadzenie dwóch alej łączących drogi dośrodkowe.

Odosobnionym wariantem wśród kompozycji gwiazdzystych XVIII w. jest projekt parku w Ostrowie k. Krystynopola (il. 12)¹². Wykonał go prawdopodobnie Ricaud de Tirregaille (ok. 1757 r.). Sześć alej zbiega się na owalnym placu. Rysunek sprawia wrażenie wstępnego szkicu, bez oznaczenia usytuowania obiektów architektonicznych. Pewną analogią do tego rozwiązania jest rozplanowanie promenad ulicznych w Tuluzie (1750)¹³. Owalny plac przy zbiegu ośmiu dróg wytyczono również w 2 poł. XVIII w. w Warszawskich Łazienkach.

Wersją skromniejszą założeń radialnych były kompozycje wachlarzowe. Stosowano je zazwyczaj wtedy gdy pałac lub pawilon myśliwski położony był na wyższym tarasie, zaś zwierzyńiec „Na Dolnem”. Takie rozwiązania występowały w Ujazdowie czy Natolinie.

Około 1726 r. powstały dla Augusta projekty rozplanowania dolnego tarasu u podnóża Zamku Ujazdowskiego¹⁴. Z obu stron Wielkiego Kanału wytyczonego na osi Zamku powstały po trzy promieniście rozchodzące się aleje poprzeczne trzema poprzecznymi drogami.

Zwierzyńiec w Natolinie powstał przed 1747 r.¹⁵ Od podnóża skarpy, na której stał pałacyk wychodzi pięć alej podzielonych w połowie poprzeczną. W 2 poł. XVIII w. został on powiększony do siedmiu duktów z wyeksponowaniem osi głównej i poprzecznej¹⁶.

¹¹ G. Ciołek, *Ogrody polskie*, Warszawa 1954, il. 130; G. Ciołek, *Ogrody polskie*. Wzniesienie przygotował i uzupełniające rozdziały napisał J. Bogdanowski, Warszawa 1978, il. 227; Majdecki, *Rejestr ogrodów polskich*, z. 2, Warszawa 1964, s. 94.

¹² Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Krakowie, Oddział Wawel, sygn. AKPot. Kart. nr 3138.

¹³ P. Lavedan, *Les villes françaises*, Paris 1960, s. 138.

¹⁴ W. Hentschel, *Die sächsische Baukunst des 18. Jahrhunderts in Polen*, Berlin 1967, s. 194, il. 223, 223; T. Bernatowicz, „*Regiae amoenitati...*” *Ukształtowanie skarpy a krajobraz kulturowy Ujazdowa w czasach nowożytnych*, [w:] *Skarpa Warszawska*, pod red. B. Wierzbickiej, Warszawa 1993, s. 68.

¹⁵ Rekonstrukcja L. Majdeckiego na podstawie planu „Plan Zwierzyńca natolińskiego”, de Pircha z 1747 r. Por. L. Majdecki, *Rejestr ogrodów polskich*, z. 2, Warszawa 1964, s. 85; S. Lorentz, *Natolin*, Warszawa 1948, s. 8, il. 3.

¹⁶ Lorentz, op.cit., s. 222, il. 172; Majdecki, *Rejestr...*, s. 86.

Niewielki zwierzyniec w Łańcucie, znany z planu H. Lubomirskiego z 1792 r. składał się zaledwie z trzech alej, na zakończeniu których umieszczony był pawilon Łazienki, założony na planie ośmioboku z dwoma prostokątnymi gabinetami i pomieszczeniem łazienki¹⁷.

Szczegółowe rozważania na temat genezy układów gwiazdzistych i wachlarzowych w XVIII w., a także związki z urbanistyką tego czasu podjęte zostaną przy innej okazji. W tym miejscu warto przywołać jedynie najważniejsze europejskie przykłady omawianych kompozycji. Gwiazdziste zwierzyńce pojawiają się w Europie od poł. XVII w. choć już wcześniej tego rodzaju kompozycje pojawiały się w urbanistyce. Z najwcześniejszych przykładów wymienić można zwierzyńce w Kleve (1656), Rampitz k. Weststernbergu (Cornelis Rijckwaert, ok. 1667 r.)¹⁸ czy Kopenhadze (J. Täntzer, 1682). Jednak o niezwyklej popularności kompozycji gwiazdzistych i wachlarzowych przesądziło zastosowanie ich w Wersalu (Wielki Park, tereny podwersalskiego miasta–lasu) przez Le Notre'a (od 1664 r.). Drugą po Wersalu co do wielkości realizacją urbanistyczno–ogrodową wiążącą się z rozwojem zwierzyńców gwiazdzistych było Karlsruhe powstałe z inicjatywy margrafa Karla Wilhelma von Baden–Durlach (od 1715 r.) (il. 13). W centrum zbiegu 32 dróg wytyczonych w lesie i na polach znalazła się wieża pałacu myśliwskiego, do której dobudowano obszerny pałac (Friedrich Batzendorff)¹⁹. W XVIII w. przy każdej nieomal rezydencji królewskiej lub możnowładczej zakładano zwierzyńce na planie wachlarza lub gwiazdy. Wymienić można choćby w Potsdamie dla króla pruskiego Frydryka II (Christian Ludwig Netcke, 1746)²⁰, Augusta II w Motritzburgu (Matthäus D. Pöppelmann, 1692, ok. 1720)²¹, kurfista Carla Theodora von der Pfalz w Schwetzingen (Nicolas de Pigage, Johan L. Petri, 1753–1770)²² czy nawet Katarzyny II w Carskim Siole.

¹⁷ Z. Kossakowska–Szanajca, B. Majewska–Maszkowska, *Zamek w Łańcucie*, Warszawa 1964, s. 295, il. 161, 186; Kowalczyk, *op.cit.*, s. 214, 220, 300.

¹⁸ F. i F. Wendland, *Die Gärten des Johaniterordens in der Mark Brandenburg*, [w:] *Garten Kunst Geschichte. Festschrift für Dieter Hennebo zum 70. Geburtstag*, Worms am Rhein, s. 13–22, il. 10.

¹⁹ G. Leiber, *Vom Jagdsitz zur Stadtanlage. Die städtebaulische Entwicklung Karlsruhes bis zum Ende des 18. Jahrhunderts*, [w:] „Klar und Lichtvoll wie eine Regel”. *Planstädte der Neuzeit vom 16. zum 18. Jahrhundert*, Karlsruhe 1990, s. 297–311.

²⁰ D. Karg, *Die Gärten Fridrich II. Anmerkungen zur Gartenkunst in der Mark Brandenburg*, [w:] *Garten Kunst Geschichte. Festschrift für Dieter Hennebo zum 70. Geburtstag*, Worms am Rhein, s. 105–112, il. 2.

²¹ M. Schlechte, *Matthäus Daniel Pöppelmann und das Verhältnis von barocker Tiergartenanlagen und Jagdschloss Moritzburg*, [w:] *Matthäus Daniel Pöppelmann 1662–1736 und die Architektur der Zeit Augustus des Starken*, hrsg. K. Milde, K. Mertens, G. Stenke, Dresden 1990, s. 237–249, il. 96.

²² J. Gamer, *Schloss und Park der Kurpfälzischen Sommer–Residenz Schwetzingen im 18. Jahrhunderts*, „Kunstgeschichtliche Gesellschaft zu Berlin”, Bd. 19, 1970/1971, s. 11–29.

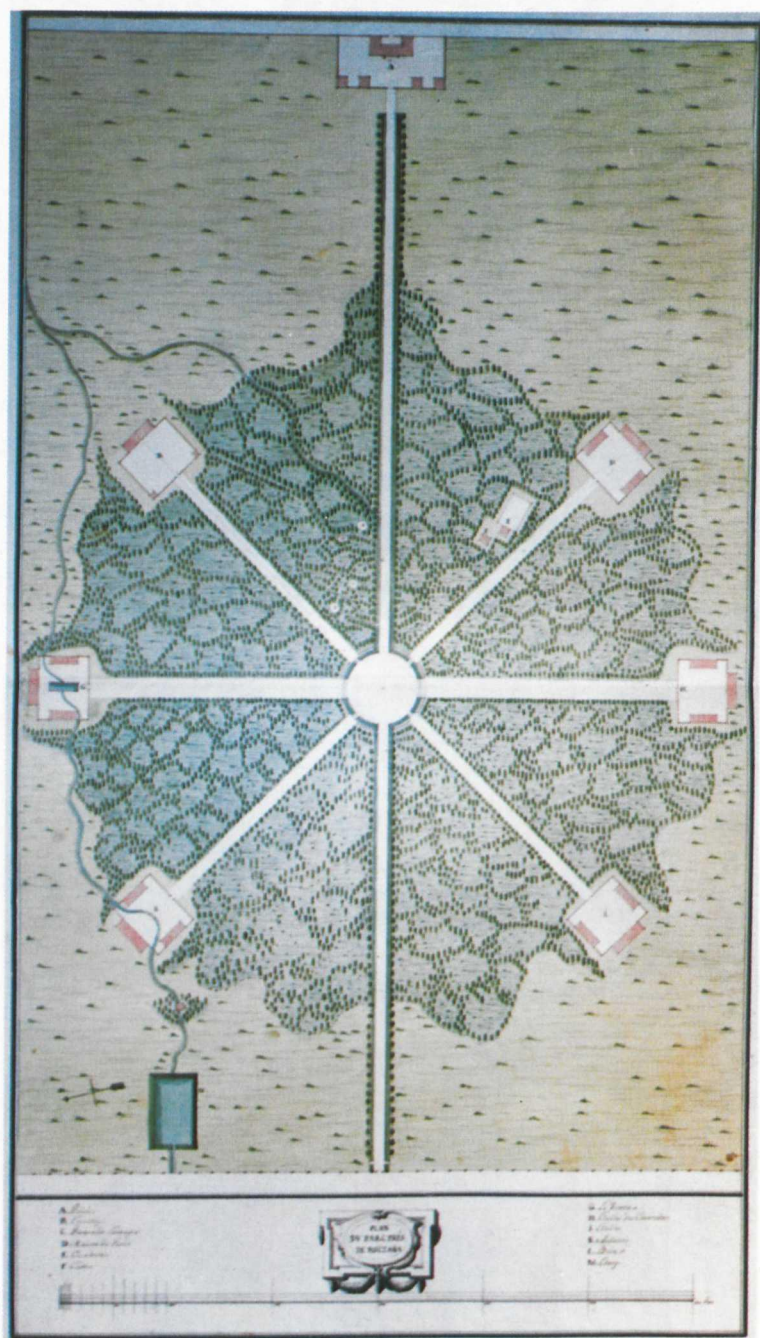
“Entre éventail et étoile”. Zoological Gardens in Eighteenth-century Poland and their European Connections

Summary

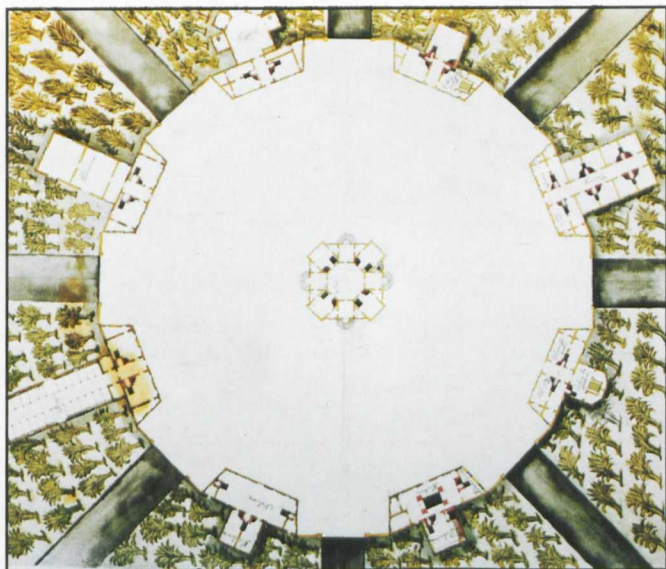
In the eighteenth century, hunting was part of the canon of the occupations pursued by the aristocracy and nobility. The lordly life style entailed the establishment of zoological gardens which served the purposes of the hunt and, above all, the observation of animals. Initially, they assumed the form of a small separate part of the ornamental garden, and in the eighteenth century — of large garden premises. As a rule, zoological gardens were created in woodland grounds, with a centrally formed area and radiating avenues. At times, the premises were modest and reduced to several avenues meeting in the central area with a garden pavilion. Important elements of such gardens included ermitages, chapels, baths, and pavilions with vista terraces and belvederes.

Particularly interesting garden premises of this sort included zoological gardens in the eastern parts of Poland (today: Lithuania, Belarus and Ukraine). An excellent example are two designs, probably for Różana (Johann S. Becker [?], about 1770–1780), patterned on the park in Clemenswerth (J. C. Schlaun, 1737). The ultimate composition in Różana was similar but the pavilions were situated at the closings of the avenues. In the second half of the eighteenth century, zoological gardens with a radial configuration were created i.a. in Alba near Nieśwież, Otwock, Czarnawczyce, and Wolbórz. A rare example of a stellar composition is the project of the garden in Ostrów near Krystynopol (Ricaud de Tirregaille, about 1757), where six avenues converged on an oval area. A more modest fan-shaped pattern occurred, among others, in Natolin, Ujazdów and Łańcut. Stellar and fan patterns were applied earliest in town planning compositions (Palmanna, Piazza S. Maria dell Popolo in Rome). From the middle of the seventeenth century, they were used already in park premises (Kleve, 1656; Copenhagen, 1682). Nonetheless, key importance for the popularisation of radial configurations belonged to designs by G. Boffrand in Brussels (1706) and J. C. Schlaun in Clemenswerth (1737).

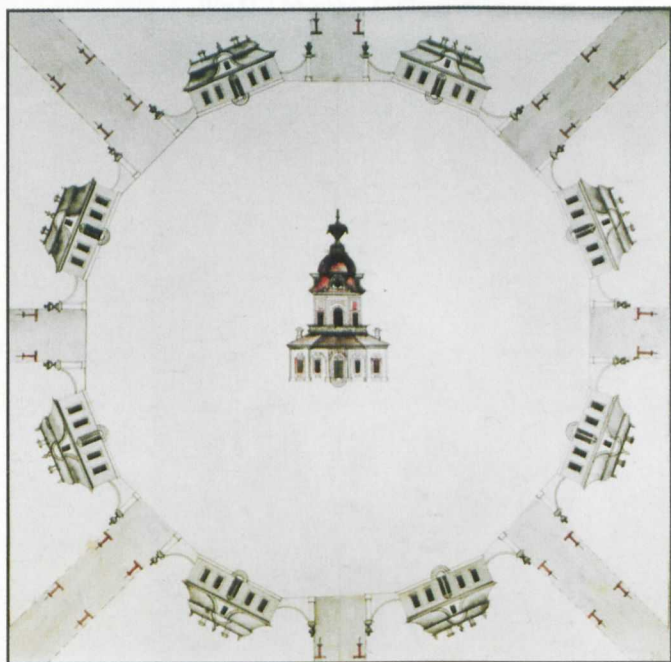
translated by Aleksandra Rodzińska-Chojnowska

1. Różana. Plan Zwierzyńca, ok. 1788, J.S. Becker. Oryg. Gabinet Rycin Biblioteki Uniwersytetu Warszawskiego (dalej: GR BUW),
fot. T. Żółtowska-Huszcza.

2. Różana (?). Projekt Zwierzynca, ok. 1770-1780.
Oryg. GR BUW, fot. T. Żółtowska-Huszcza.

3. Różana (?). Projekt Zwierzynca, ok. 1770-1780.
Oryg. GR BUW, fot. T. Żółtowska-Huszcza.

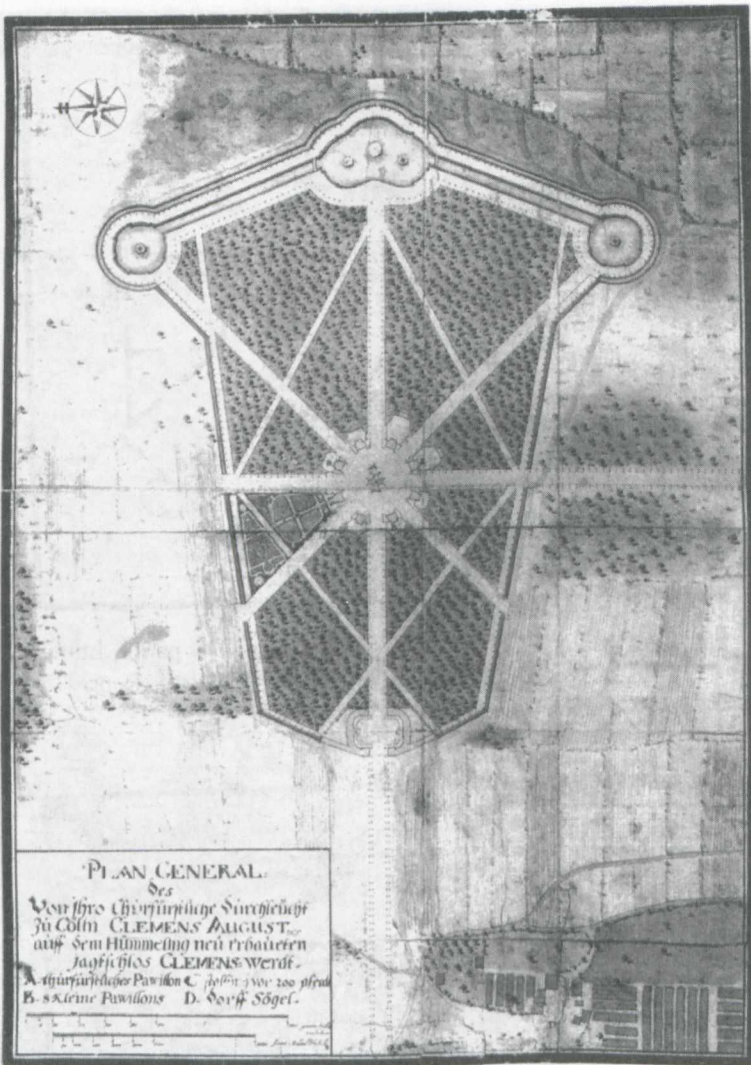

4. Clemenswerth, Widok parku. Stan współczesny.
Wg Die barocke Gartenparadise...

5. Czarnawczyce. Projekt pałacyku myśliwskiego, ok. 1760.
Oryg. Muzeum Narodowe w Warszawie, fot. T. Żółtowska-Huszcza.

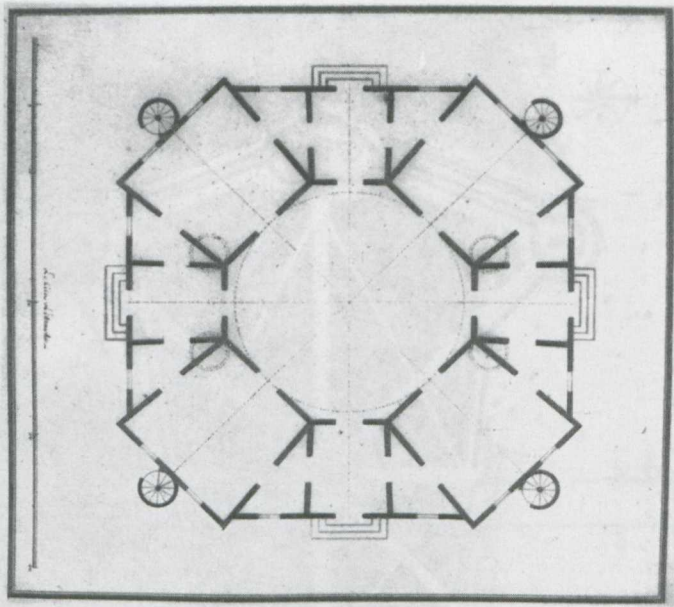

6. Clemenswerth. Plan ogólny zwierzyńca, J.C. Schlaun, ok. 1737.

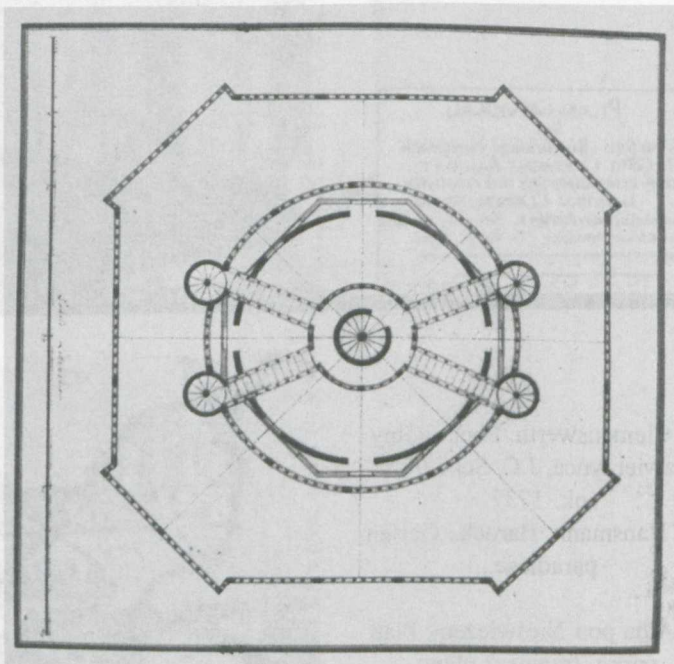
Wg Hansmann, Barocke Gartenparadiese...

7. Alba pod Nieświeżem. Plan parku, fragment planu z XIX w. Oryg. AGAD, fot. Prac. Fot. AGAD.

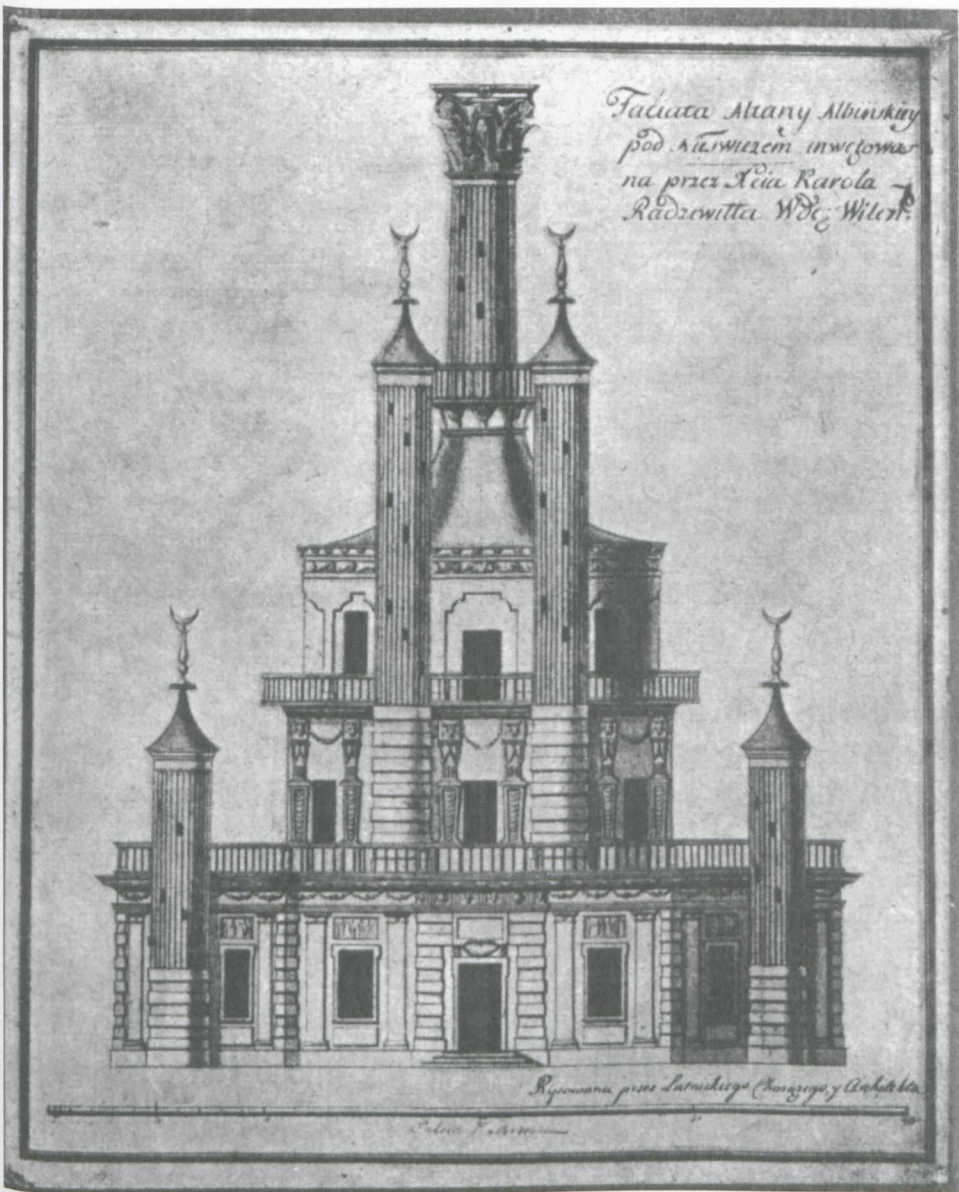

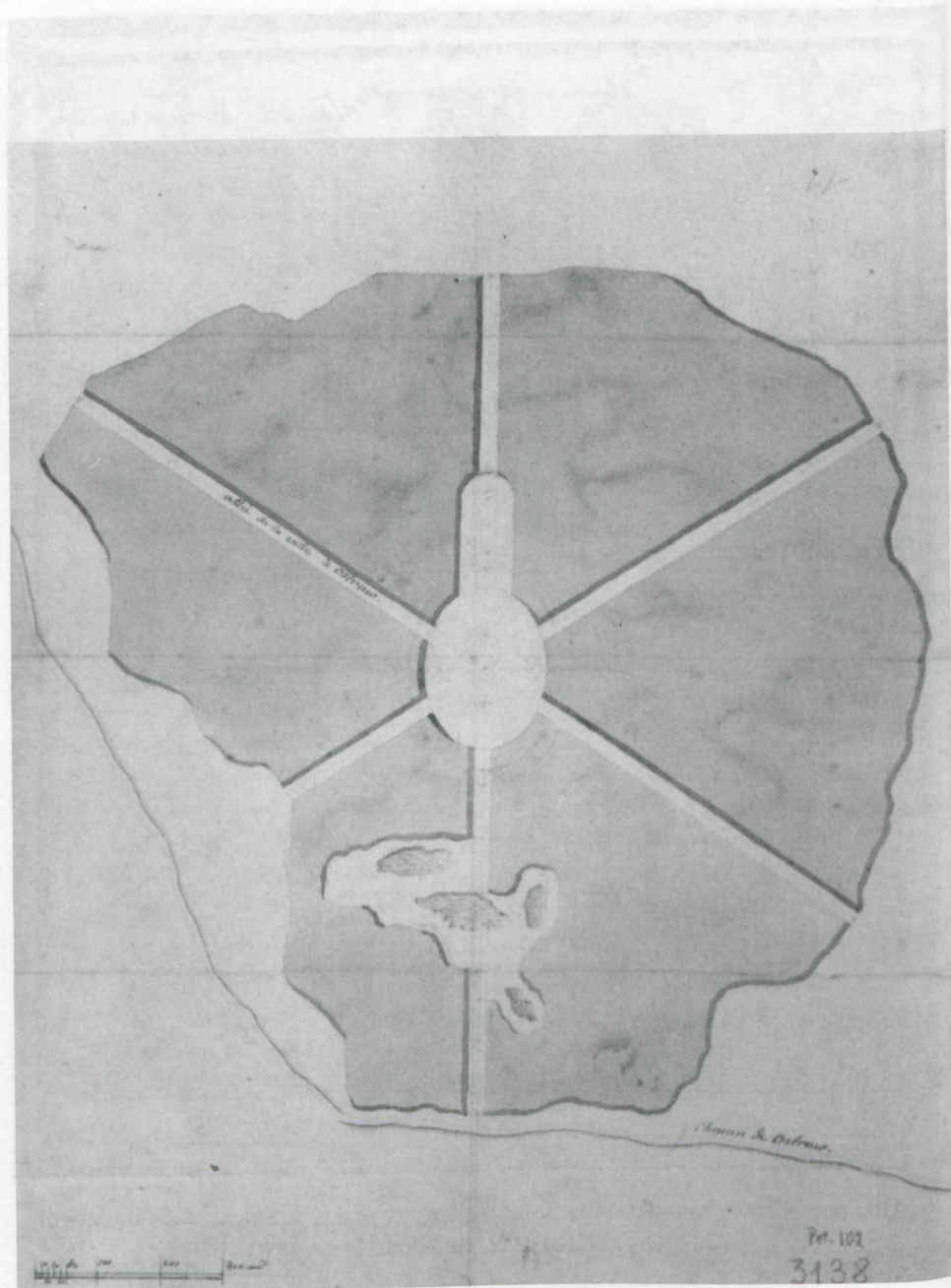
8. Alba pod Nieświeżem. Plan parteru altany w parku, Lutnicki, K.S. Radziwiłł, 1782. Oryg. GR BUW, fot. Prac. Repr. UW.

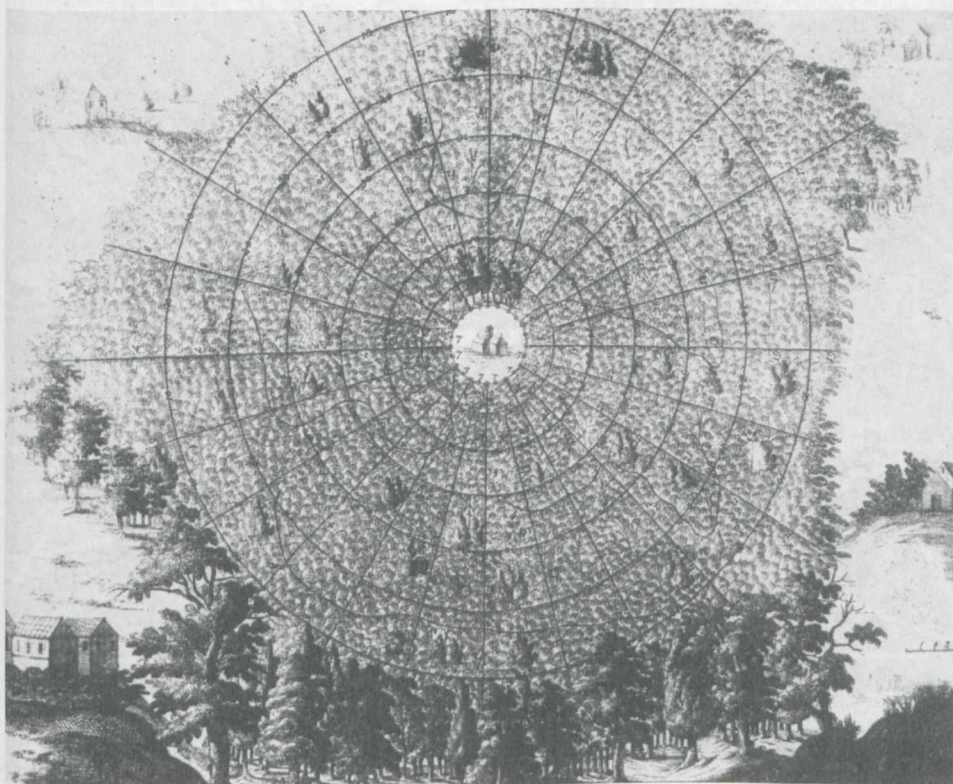
9. Alba pod Nieświeżem. Plan piętra altany w parku, Lutnicki, K.S. Radziwiłł, 1782. Oryg. GR BUW, fot. Prac. Repr. UW.

10. Alba pod Nieświeżem. Rysunek fasady altany w parku, Lutnicki, K.S. Radziwiłł, 1782. Oryg. GR BUW, fot. Prac. Repr. UW.

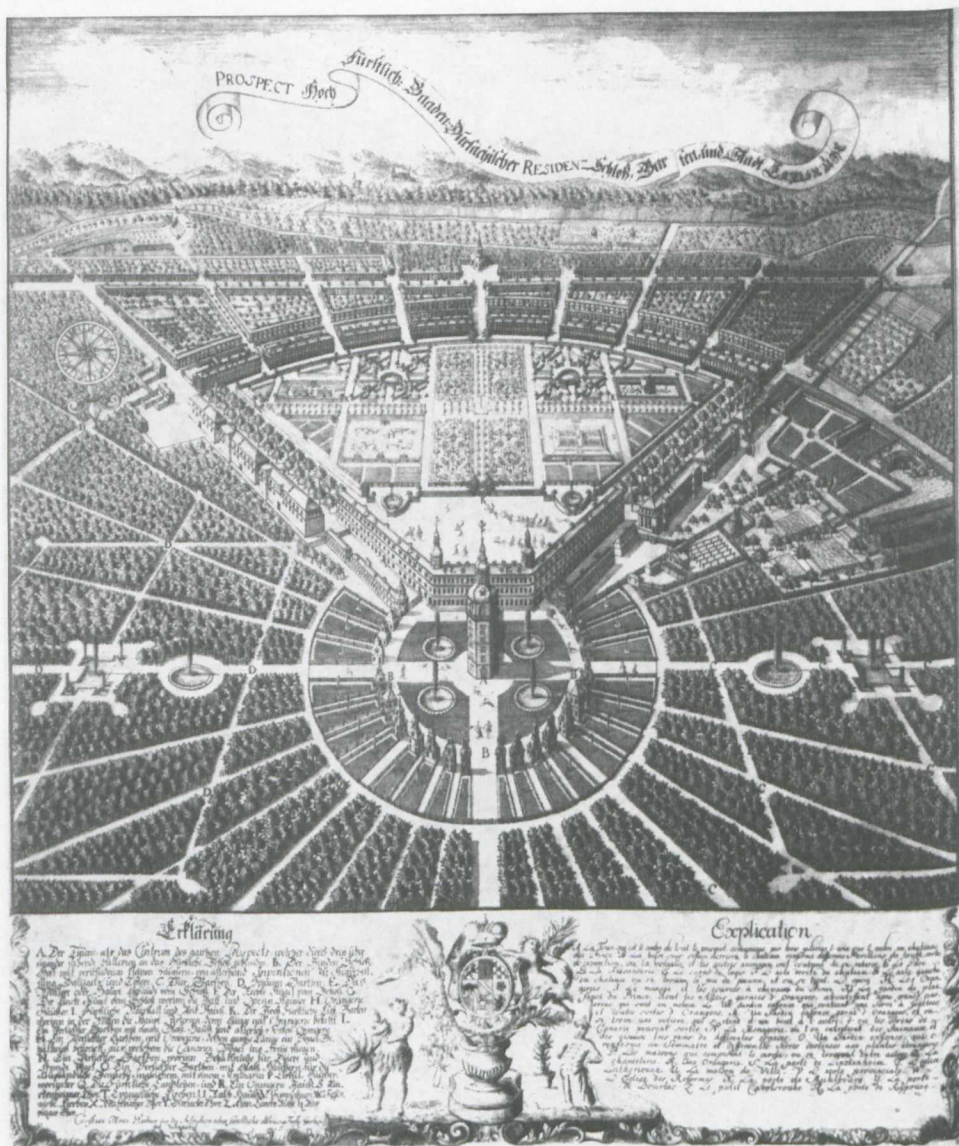

11. Ostrów k. Krystynopola. Projekt Zwierzyńca, P. Ricaud de Tirregaille (?),
ok. 1757. Oryg. WAP Kraków, fot. T. Żółtowska-Huszcza.

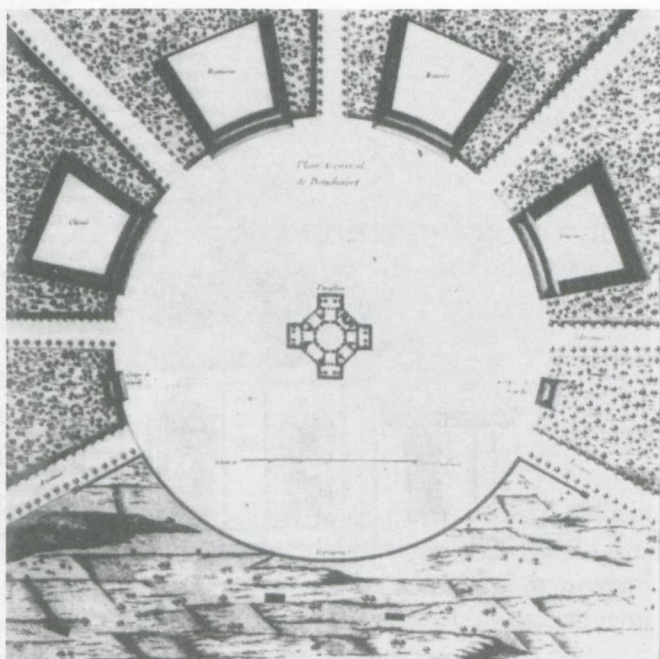
12. Karlsruhe (?). Plan Zwierzyńca przed 1715 r. Wg Leiber, Von Jagdsitz...

U. Tadeusz, Plan Zwierzyńca, H. Libonowski 1792, Orig. GR. BUW, Fot. Prac. Rep. UW.

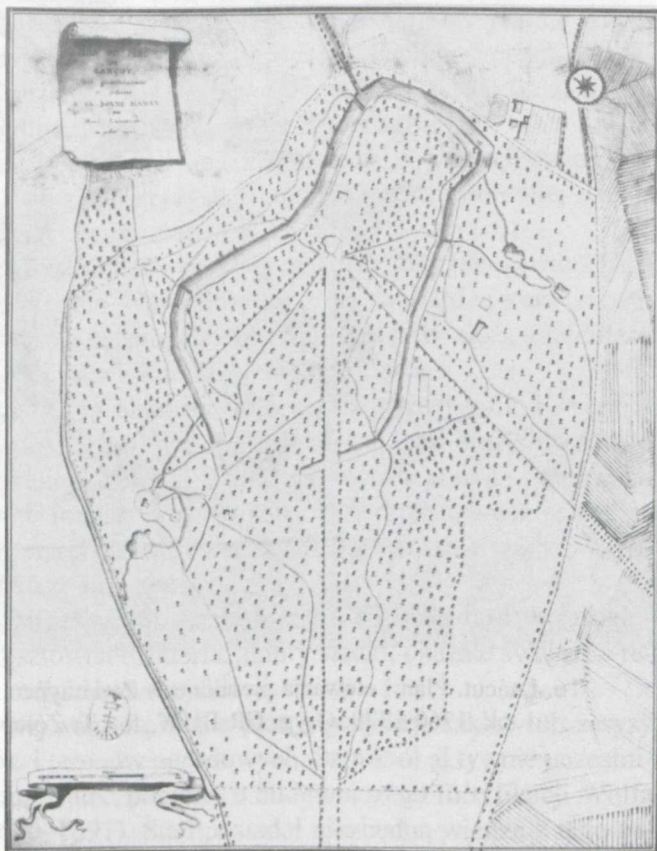

13. Karlsruhe. Widok z lotu ptaka, 1739, Ch. Thran. Wg Leiber, Von Jagdsitz...

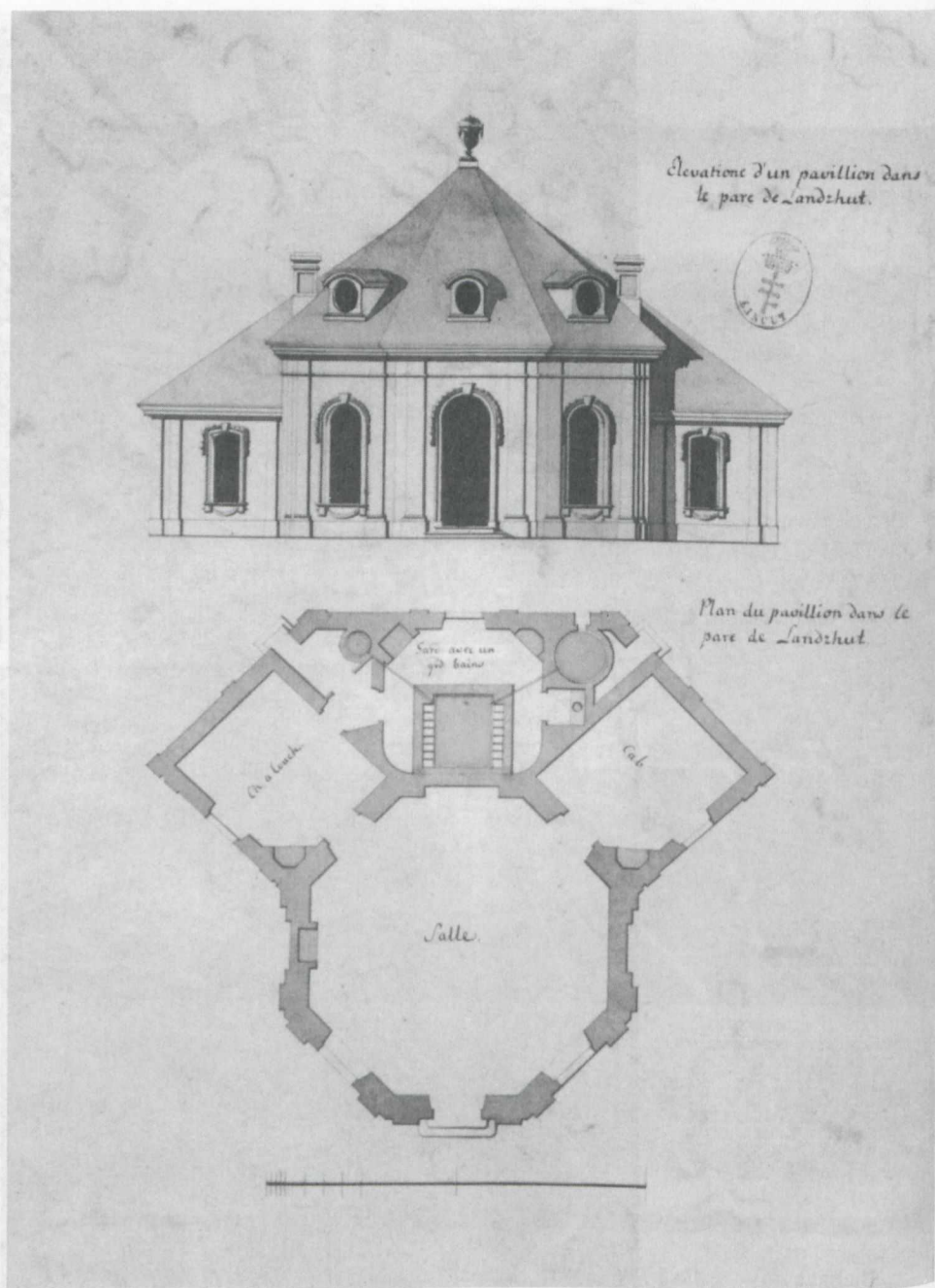
14. Projekt Zwierzyńca w Bouchefort, G. Boffrand, 1706, 1745. Wg Hassler, Die Eremitage...

15. Łańcut. Plan Zwierzyńca, H. Lubomirski, 1792. Oryg. GR BUW, fot. Prac. Repr. UW.

16. Łańcut. Plan i elewacja pawilonu w Zwierzyńcu. H. Jędrzejowski (?), ok. 1760-1770. Oryg. GR BUW, fot. T. Żółtowska-Huszcza.